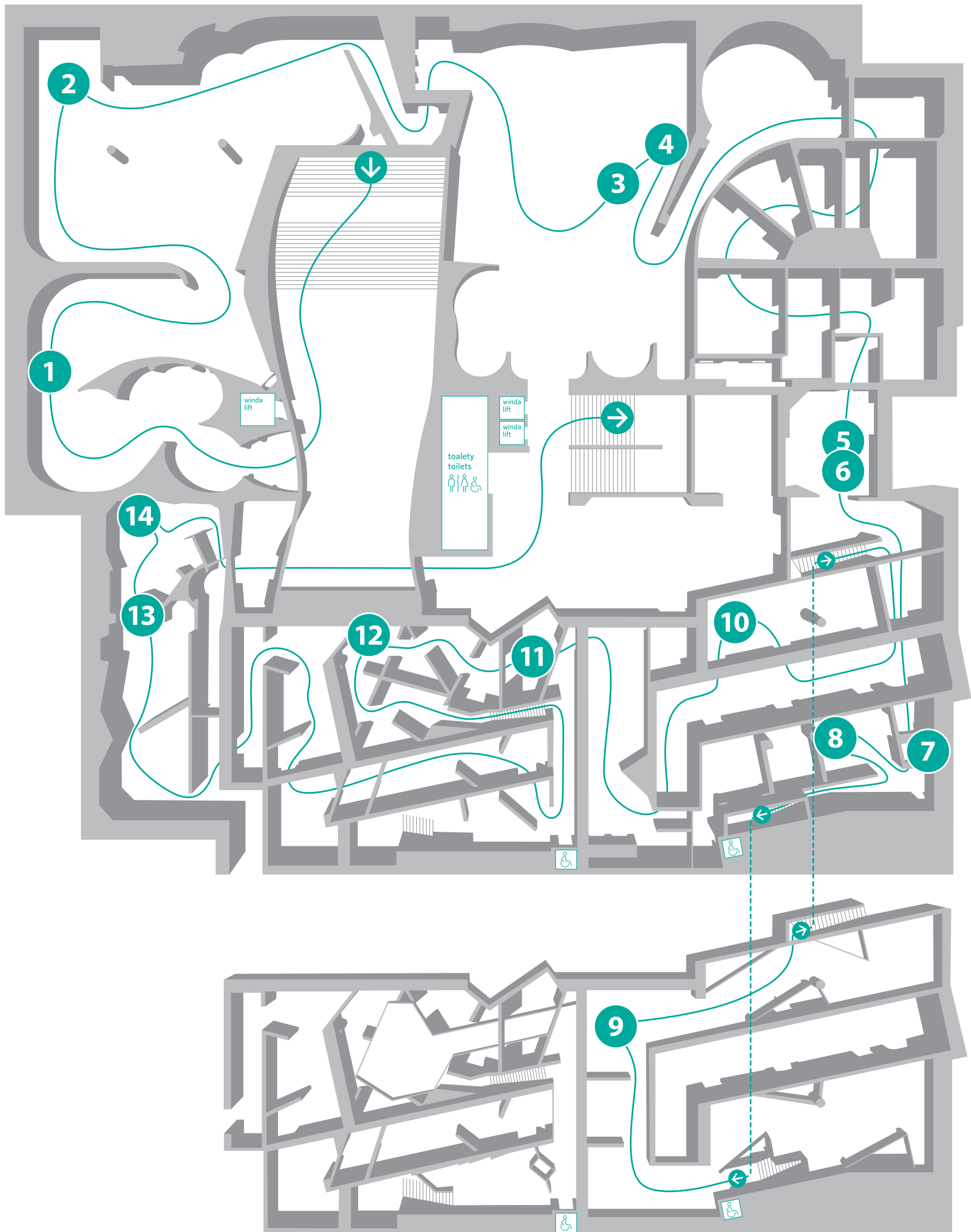

ŚCIEŻKA ZWIEDZANIA:
Śladami jidysz

1. Machzor z Wormacji – modlitewnik na dni świąteczne

Galeria 2: Pierwsze spotkania, 965-1500

W iluminowanym manuskrypcie z 1272 roku znajduje się pierwsze udokumentowane zdanie zapisane w języku **jidysz**: „Dobry dzień zabłyśnie nad tym, który niesie ten **machzor** do synagogi”. Machzor z Wormacji powstał dla starszego **kantora** w formie wielkiej, pergaminowej księgi – zbyt ciężkiej, by mógł nosić ją do **synagogi**. Strony manuskryptu znajdziesz w interaktywnej prezentacji na temat kultury i języków Żydów **aszkenazyjskich**, które pojawiły się w Polsce wraz z przybyszami z terenów Niemiec. Obejrzysz tu również stronę z iluminowanego modlitewnika na dni świąteczne spisane w połowie XVI w. przez krakowskiego skrybę.

Skieruj się w stronę drewnianego grodu, omiń okrągły stół z brakteatem i ekranami. Idź wzdłuż ściany po lewej stronie. Pod wizerunkiem Magdeburga znajdziesz ekran interaktywny.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “START” do punktu “1.”

2. **Mejnekes Riwke - poradnik dla kobiet**

Galeria 3: Paradisus Iudaeorum, 1565-1648

“Czy kto kiedy widział lub słyszał taką nowinę? Czy od niepamiętnych czasów kobieta napisała coś z własnej woli?” – pytał drukarz Gerszon we wstępie do pierwszego wydania książki *Mejnekes Riwke* (Piastunka Rebeki) autorstwa Riwke bas Meir Tiktiner, pierwszej żydowskiej kobiety, która wydała książkę. Podręcznik, który Riwke napisała w **jidysz**, zawiera porady dla kobiet dotyczące prowadzenia domu, dbałości o dobre relacje w rodzinie, wychowania dzieci. Książkę wydrukowano w 1609 roku w Pradze, gdzie mieszkała Riwke. Zarówno pewne cechy języka jidysz, którym się posługiwała, jak i jej nazwisko – Tiktiner, nawiązujące do Tykocina, miejscowości niedaleko Białegostoku, mogą świadczyć o jej polskim pochodzeniu.

Po wejściu do galerii skręć w lewo, w kierunku ściany z dużą mapą Europy, pod którą stoją stanowiska drukarskie. Obok znajduje się wirtualna biblioteka. Podejdź do pierwszego pulpitu po prawej stronie – to ekran interaktywny.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “1.” do punktu “2.”

3. **Tchines – modlitwy kobiet**

Galeria 4: Miasteczko, 1648-1772

Tchine imohos (suplika pramatek) to modlitwa napisana pod koniec XVIII w. po aramejsku i w **jidysz** dla kobiet przez kobietę, Leę Horowic, córkę **rabina** i uczoną. Kobiety miały odmawiać ją w **szabat**, przed Rosz Chodesz, kiedy księżyc jest w nowiu oraz w chwilach szczególnych. Odmawiały *tchines*, czyli indywidualne modlitwy błagalne, także podczas zapalania świec szabasowych, z okazji narodzin dziecka i podczas chorób, prosząc o dobre małżeństwo dla dzieci, powodzenie w interesach czy bezpieczną podróż. Niektóre *tchines* były odmawiane na cmentarzach, by zmarli wstawili się w intencji żyjących.

Po wejściu do galerii skręć w prawo, na targowisko. Stąd wejdź do żydowskiego domu. Na stole znajdziesz książki z fragmentami *tchines*.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu "2." do punktu "3."

4. **Cene urene – biblia dla kobiet**

Galeria 4: Miasteczko, 1648-1772

Najpopularniejszą książką w języku **jidysz** było *Cene urene* autorstwa Jakuba ben Izaaka Aszkenazego z Janowa Lubelskiego. Tytuł pochodzi z fragmentu *Pieśni nad Pieśniami*: „Wyjdźcie, córki jerozolimskie, spójrzcie”. Skierowane do kobiet, *Cene urene* zawierało streszczenie tygodniowych czytań **Tory**, skrócone i uproszczone komentarze oraz pouczające historie. Późniejsze wydania wzbogacono ilustracjami. Matki czytały fragmenty *Cene urene* podczas **szabatu** i świąt, przytaczając zawarte w nich opowieści dzieciom. Najstarsze znane wydanie książki pochodzi z 1622 roku.

Cene urene znajdziesz w zielonym kredensie stojącym w przestrzeni żydowskiego domu.

 SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “3.” do punktu “4.”

5. I. L. Perec i nowoczesna kultura jidysz

Galeria 5: Wyzwania nowoczesności, 1772-1914

„Bez **hebrajskiego** naród nie ma przeszłości, bez **jidysz** nie mamy narodu” – napisał Icchok Lejbusz Perec w 1908 roku, zabierając głos w dyskusji nad kwestią żydowskiego języka narodowego. Perec był najważniejszym pisarzem języka jidysz i postacią charyzmatyczną. „U Pereca w **szabat** można było spotkać żydowskich literatów, wydawców, aktorów, rzeźbiarzy i malarzy (...) Dla ludzi z tego grona być w Warszawie i nie przyjść do Pereca, to jak być w Rzymie i nie widzieć papieża” – pisał Gerszon Lewin. Wejdź do salonu literackiego Pereca i obejrzyj interaktywną prezentację o jego życiu i roli. Po prawej stronie, nad blatem, odnajdziesz film o początkach teatru jidysz.

Po wejściu do ostatniej części galerii skieruj się w lewo, w stronę dużego portretu I. L. Pereca. Na biurku poniżej znajdziesz ekran interaktywny.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “4.” do punktu “5.”

6. Teatr jidysz

Galeria 5: Wyzwania nowoczesności, 1772-1914

Jednym z pierwszym filmów pokazujących przedstawienie teatralne w języku **jidysz** jest *Szulamis* z 1916 roku, operetka Abrahama Goldfadena, zwanego ojcem teatru jidysz. Wiele z jego sztuk wystawiał Teatr Gimpla we Lwowie, pierwszy teatr jidysz. Część przedstawień wyreżyserował tu sam Goldfaden. Przedstawiony film został wzbogacony o oryginalne nagrania piosenek śpiewanych w jidysz przez aktorów Teatru Gimpla. Między 1904 a 1911 rokiem jego artyści zrealizowali około 600 nagrań. O wyższy poziom artystyczny przedstawień upominała się Ester Rachel Kamińska, zwana matką teatru jidysz. W 1909 roku, w Warszawie utworzyła pierwszy stały teatr jidysz o ambitnym repertuarze.

Po wejściu do ostatniej części galerii skieruj się w lewo, w stronę dużego portretu I. L. Pereca. Powyżej biurka, po prawej stronie znajdziesz ekran z filmem.

SPRAWDŹ NA MAPIE:

z punktu "5." do punktu "6."

7. Jidyszland – Wilno i JIWO

Galeria 6: Na żydowskiej ulicy, 1918–1939

„Język **jidysz** został uznany za terytorium, samowwającą republikę ze stolicą w Wilnie” a „JIWO jest naukową akademią tego terytorium” – pisał Noach Pryłucki w 1935 roku. Żydowski Instytut Naukowy JIWO nawiątywał do podjęcia wysiłków w celu dokumentowania języka i kultury jidysz: „Pomóżcie nam zbierać skarby żydowskiej twórczości ludowej! W miastach i miasteczkach na całym świecie, gdzie żywy jest język jidysz, gdzie rozbrzmiewa żydowska piosenka, gdzie opowiada się po żydowsku i gdzie żydowskie zwyczaje nie są jeszcze całkiem wyparte – wszędzie tam rozrzucone są skarby naszej ludowej twórczości. Nie stracmy ich!” Przy interaktywnym stanowisku poświęconym dokumentowaniu żydowskiej twórczości ludowej sam stań się zbieraczem folkloru!

Przy filmie dotyczącym wybuchu I wojny światowej skieruj się w lewo. Następnie idź w prawo i przejdź pod łukiem wiodącym na ulicę. Z ulicy skręć w lewo, do sekcji poświęconej Wilnu.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “6.” do punktu “7.”

8. Prasa i literatura w jidysz

Galeria 6: Na żydowskiej ulicy, 1918–1939

Dzięki tygodnikowi „Literarisze Bleter”, który ukazywał się od maja 1924 roku do czerwca 1939 roku, świat poznał nowoczesną kulturę **jidysz**. Czasopismo przedstawiało najnowsze wydarzenia kulturalne z Polski i zagranicy. Artykuły o Albercie Einsteinie, rozwoju esperanto, Julianie Tuwimie, filmowej adaptacji *Dybuka*, najnowszych poradnikach dla młodych matek oraz sztuce wizualnej znajdują się w interaktywnej prezentacji poświęconej tygodnikowi. Na ścianie powyżej, nieco na prawo, zobacz interaktywną prezentację poświęconą nowoczesnej literaturze jidysz, inspirowaną mikrografią, sztuką, w której portret autora układa się z słów jego tekstu. Naprzeciw znajduje się ściana prezentująca pierwsze strony gazet wydawanych w języku jidysz.

Z Wilna wejdź do pokoju z parkietem. Pod portretem Pereca znajdziesz stół z ekranem interaktywnym poświęconym „Literarisze Bleter” (po lewej stronie) oraz ekran z mikrografią (po stronie prawej).

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “7.” do punktu “8.”

9. Szkolnictwo w języku jidysz

Galeria 6: Na żydowskiej ulicy, 1918–1939

Nauka w języku **jidysz** była priorytetem dla działaczy na rzecz rozwoju kultury żydowskiej w **diasporze**. W 1921 roku powstała w Warszawie Centralna Żydowska Organizacja Szkolna CISZO. Powołane przez CISZO szkoły prowadzili głównie działacze Bundu, żydowskiego ruchu robotniczego, oraz partii syjonistycznej Poalej Syjon Lewica. Propagowano w nich świecką kulturę opartą na ideach socjalizmu. W późnych latach 20. CISZO prowadziło szkoły podstawowe, przedszkola, szkoły wieczorowe, sześć szkół średnich oraz seminarium dla nauczycieli w Wilnie, posiadając łącznie 219 placówek. Otwórz jedną ze szkolnych ławek, by dowiedzieć się, jak działał system szkolnictwa w języku jidysz, oglądając pocztówki, zeszyty i prace uczniów.

Z sali z parkietem wejdź na schody wiodące na antresolę. Następnie skręć w prawo, mijając podwórko, by znaleźć się w szkolnej sali.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu "8." do punktu "9."

10. Bund, żydowski ruch robotniczy

Galeria 6: Na żydowskiej ulicy, 1918–1939

Porywające wykonanie *Di szwue* (Przysięgi) z 1940 roku jest najwcześniejszym znanym nagraniem hymnu Bundu, śpiewanego podczas zebrań i demonstracji. Słowa pieśni napisał w 1902 roku Szymon An-ski, autor *Dybuka*. Bund, utworzony w 1897 roku ruch walczący o prawa robotników, uznawał język i kulturę **jidysz** za podstawę tożsamości Żydów. W gablocie po lewej stronie znajduje się papierośnica podarowana w 1917 roku przywódcy Bundu, Włodzimierzowi Medemowi. Na papierośnicy wygrawerowano miniaturę pierwszej strony tygodnika „Lebnsfragn” (Problemy życia) założonego przez Medema w czasie I wojny światowej.

Z ulicy skręć w prawo do przestrzeni poświęconej polityce. Na końcu sali, w prawym rogu, odnajdziesz prezentację poświęconą Bundowi. Na ścianie obok prezentowana jest gablota z papierośnicą Medema.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu "9." do punktu "10."

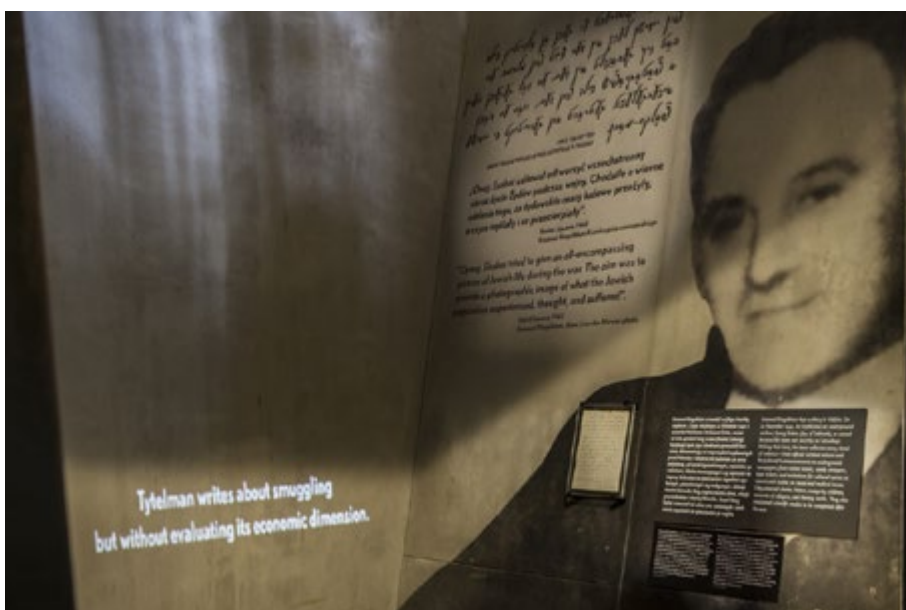

11. Oneg Szabat

Galeria 7: Zagłada, 1939-1944

„22 listopada 1940 roku Emanuel Ringelblum, historyk i działacz społeczny, rozpoczął tworzenie w getcie warszawskim tajnego archiwum o nazwie Oneg Szabat (radość soboty). Wraz ze swoim zespołem ryzykował życiem, by zebrać jak najwięcej świadectw życia getta, od oficjalnych obwieszczeń niemieckich po kartki żywnościowe i pamiątniki. „Chodziło o wierne oddanie tego, co żydowskie masy ludowe przeżyły, o czym myślały i co przecierpiały” – pisał Ringelblum w swoim dzienniku pod koniec stycznia 1943 roku. Fragmenty jego dziennika pisanego w **jidysz** pojawiają się na wystawie w relacji do cytatów z dziennika Adama Czerniakowa, pisanego po polsku. Czerniaków był przewodniczącym warszawskiego Judenratu, Rady Żydowskiej utworzonej przez Niemców do zarządzania gettem.

Przejdź przez pierwsze trzy sekcje galerii Zagłady – wybuch wojny, początek okupacji i pierwsze represje wobec Żydów, by wejść do przestrzeni poświęconej gettu warszawskiemu. Poznasz ją po ukośnych, szarych ścianach.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu "10." do punktu "11."

12. **Kulis – piosenka getta**

Galeria 7: Zagłada, 1939–1944

Poezja i piosenki pomagały znosić trudne warunki panujące w getcie warszawskim. Utwór *Kulis* to skarga żydowskiego rikszarza: „Na jednej z trójkątowych ryksz siedzi sobie Żyd. Niezmordowanie kręci. Nada się do zawodu. [...] Cierpiał i łzy też łykał. Każdej ze swych codziennych trosk jednak umyka”. Sz. Szejnkinder napisał słowa w **jidysz**, które śpiewano, upodabniając dźwięki do „chińskich”. Diana Blumenfeld, która śpiewała utwór w teatrach getta, po wojnie nagrała go dla Polskiego Radia. Możesz posłuchać tego wykonania zestawionego z niemieckim filmem pokazującym żydowskich rikszarzy w getcie.

Przejdź przez pierwsze cztery sekcje przestrzeni warszawskiego getta do części poświęconej kulturze. Piosenka *Kulis* jest włączona w projekcję filmową.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
 z punktu “11.” do punktu “12”

13. Ankieta Sary Hurwic

Galeria 8: Powojnie, 1944 do dziś

Do ankiety wysłanej w 1948 roku do Żydów w Łodzi, Dzierżoniowie i Warszawie Sara Hurwic (później Irena Nowakowska) włączyła pytanie: „w którym języku myśli najswobodniej?” Z 817 odpowiedzi Sara wywnioskowała, że 84% ankietowanych znało **jidysz**, ale to język polski cieszył się większą popularnością wśród Żydów. Usiądź przy biurku Sary i przeczytaj na ekranie interaktywnym, jakich odpowiedzi na temat języka jidysz udzielali ankietowani.

Idź prosto przez pierwsze dwie sekcje galerii, do pierwszego stołu z krzesłem. Znajdziesz go po prawej stronie, naprzeciwko czerwonego stołu poświęconego Dolnemu Śląskowi.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “12.” do punktu “13.”

14. Wydawnictwo Idysz Buch

Galeria 8: Powojnie, 1944 do dziś

Wprowadzona przez komunistyczną władzę zasada twórczości “narodowej w formie, socjalistycznej w treści”, choć ograniczająca dla kultury, umożliwiła publikowanie książek w języku **jidysz**. W Polsce powstało drugie największe na świecie wydawnictwo książek w jidysz. Idysz Buch publikowało nie tylko książki propagandowe (choć to zapewniało mu rację bytu), ale również podręczniki, dzieła klasyków literatury jidysz i przekłady dzieł polskich, w tym poezję Juliana Tuwima dla dzieci. Publikacje Idysz Buch obejrzysz w interaktywnej biblioteczce stojącej w przestrzeni inspirowanej wyglądem klubów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce (TSKŻ) w latach 50. Po nastaniu stalinizmu TSKŻ stało się jedyną oficjalną organizacją żydowską, a prowadzone przez nią kluby stanowiły centrum życia żydowskiego.

Po wejściu do klubu TSKŻ, który znajduje się zaraz za biurkiem Sary Hurwic, interaktywną biblioteczkę znajdziesz po lewej stronie.

SPRAWDŹ NA MAPIE:
z punktu “13.” do punktu “14.”

Słowniczek

Aron ha-kodesz – szafa służąca do przechowywania zwojów → **Tory**, najświętszego przedmiotu w judaizmie. Znajduje się w → **synagodze** na wschodniej ścianie wyznaczającej kierunek Jerozolimy i modlitw. Forma aron ha-kodesz nawiązuje do biblijnych opisów Arki Przymierza, w której złożone były Tablice Dziesięciorga Przykazań, oraz architektury Świątyni Jerozolimskiej.

Aszkenazyjczycy – Żydzi zamieszkujący początkowo ziemie niemieckie, a potem całą Europę Środkową i Wschodnią. Dziś mieszkają w wielu państwach, m. in. w Izraelu. Niektórzy wciąż posługują się językiem → **jidysz**. Mają własne zwyczaje odróżniające ich od → **Sefardyjczyków**.

Bejt ha-midrász (w jidysz: *bejs medresz*, „dom nauki”) – miejsce utrzymywane przez gminę żydowską (→ **kehilę**), tradycyjnie przeznaczone dla mężczyzn do studiowania → **Tory** i modlitwy.

Bima – podium w → **synagodze**, które służy do czytania zwoju → **Tory**. W polskich synagogach bima tradycyjnie znajduje się na środku głównej sali modlitewnej i skierowana jest ku wschodniej ścianie.

Cadyk (w jidysz: *rebe*) – dosłownie: „sprawiedliwy”; charyzmatyczny przywódca religijny w → **chasydyzmie**. Zwolennicy uważają cadyków za pośredników między Bogiem i wiernymi.

Chasydyzm – ruch mistyczny powstały w XVIII w. na Podolu. Jego celem była odnowa religijności Żydów. Za twórcę ruchu uważa się Izraela ben Eliezera, zwanego Baal Szem Tow (Beszt). Podstawą chasydyzmu jest ekstatyczna pobożność wyrażana m.in. w modlitwach, śpiewie, tańcu. Zwolennicy tego ruchu, zwani chasydami, gromadzili się wokół → **cadyków**.

Cheder (w jidysz: *chejder*, „pokój”) – tradycyjna szkoła, w której chłopcy uczą się czytać i pisać po hebrajsku i poznają → **Torę**. Nauczyciel w chederze nazywany jest mełamedem.

Diaspora – określenie używane dla wszystkich Żydów mieszkających poza Ziemią Izraela.

Halacha – prawo religijne regulujące wszystkie aspekty życia Żydów. Podstawą halachy są przykazania (micwy) wywiedzione z → **Tory**.

Haskala – żydowskie oświecenie, nurt powstały w XVIII w. w Europie. Jego zwolennicy (maskile) postulowali unowocześnienie i reformę życia Żydów. Zachęcali do nauki przedmiotów świeckich, nowoczesnego języka hebrajskiego i języków obcych.

Hebrajski – zarówno święty język religii i nauki żydowskiej, jak i jego nowoczesna wersja powstała w XIX w., która stała się oficjalnym językiem Państwa Izrael.

Jesziwa – wyższa szkoła religijna, w której młodzi Żydzi studiują → **Talmud** i inne teksty religijne.

Jidysz – codzienny język Żydów → **aszkenazyjskich**, ukształtowany pod wpływem języka niemieckiego, hebrajskiego, aramejskiego, dialektów judeo-romańskich i języków słowiańskich. Początki jidysz sięgają średniowiecznej Nadrenii. Przed II wojną światową posługiwało się nim około 13 milionów ludzi.

Kabała – żydowska tradycja mistyczna, zawierająca elementy filozofii, teologii i magii. Kabaliści wierzyli, że ta wiedza pozwala odkryć tajemnice wszechświata oraz istotę boskości. Głównym dziełem kabały jest *Sefer ha-Zohar* (Księga Blasku) – średniowieczny zbiór mistycznych komentarzy do → **Tory**.

Kahał – władze zarządzające kehilą, czyli gminą żydowską w danej miejscowości. Najważniejsze sprawy gminy zapisywano w księdze zwanej pinkasem.

Kantor (chazan) – urzędnik → **synagogalny** prowadzący nabożeństwa, także w formie śpiewów. Nabożeństwo może również prowadzić rabin lub inny członek → **minjanu**, także osoba świecka.

Karaimi (Karaici) – uznawali nauki zawarte wyłącznie w → **Torze**, czym różnili się od rabanitów, czyli Żydów, którzy dodatkowo akceptowali nauki głoszone przez → **rabinów**. Wywodzący się ze średniowiecznej Babilonii, Karaimi zamieszkiwali Europę Wschodnią, przede wszystkim tereny Krymu i Litwy.

Klezmer – żydowski muzykant występujący na weselach i innych uroczystościach. Zespół klezmerski składa się zwykle ze skrzypka, kontrabasisty, cymbalisty, perkusisty, klarncisty, trębacza.

Koszerność (hebr. *kaszrut*) – zasady dotyczące rytualnej czystości pożywienia, wywiedzione z biblijnej Księgi Kapłańskiej. Z nich wynika m.in. zakaz łączenia mięsa z mlekiem czy spożywania mięsa niektórych zwierząt. Zasady odnoszą się także do sposobu, w jaki zwierzę powinno być zabite, a jego mięso przygotowane. Jedzenie zgodne z tymi zasadami jest koszerne.

Litwacy – Żydzi z północno-wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów obejmujących Litwę, część Białorusi, Łotwę i okolice. W XIX w. ukształtował się stereotyp Litwaków jako chłodnych intelektualistów, w odróżnieniu od Żydów galicyjskich, mieszkających w zaborze austriackim.

Macewa – żydowska płyta nagrobna, często ozdobiona symbolicznymi reliefami i malowidłami.

Machzor – modlitewnik używany w czasie świąt, w odróżnieniu od siduru, zawierającego modlitwy codzienne i na → **szabat**.

Minhag – zwyczaj żydowski, który z czasem stał się obowiązujący na równi z prawem religijnym (→ **halachą**).

Minjan – zgromadzenie tradycyjnie złożone z co najmniej 10 Żydów płci męskiej po 13. roku życia, wymagane do odprawiania modlitw w → **synagodze**, czytania → **Tory** i podczas innych ceremonii religijnych, np. ślubów i pogrzebów.

Mykwa – zbiornik wodny służący do rytualnego oczyszczania.

Rabin – nauczyciel judaizmu i przywódca duchowy zgromadzenia wiernych, mający upoważnienie do rozstrzygania kwestii wynikających z → **halachy**. Rabin jest jednym z najważniejszych urzędników gminy żydowskiej, m.in. przewodniczy rozprawom sądu żydowskiego (hebr. *bejt din*), udziela ślubów, stwierdza → **koszerność**.

Sefardyjczycy – potomkowie Żydów wywodzących się z Półwyspu Iberyjskiego. Po wygnaniu z Hiszpanii i Portugalii (koniec XV w.) zaczęli osiedlać się w Europie Zachodniej oraz Imperium Osmańskim (w tym na Bałkanach i w Afryce Północnej). Posługują się językiem ladino i mają własne zwyczaje, odróżniające ich od → **Aszkenazyjczyków**.

Synagoga (bóżnica, szul) – żydowski dom modlitwy. Zgodnie z tradycją kobiety zasiadają w osobnej części synagogi.

Szabat (jid. *szabes*) – dzień odpoczynku trwający od zachodu słońca w piątek i kończący się krótko po zachodzie słońca w sobotę. W tym czasie praca jest zabroniona.

Sztetl – miasteczko w Europie Wschodniej zamieszkiwane w dużej części przez Żydów.

Sztibl (szytybel) – izba, w której → **chasydzi**, zwolennicy danego → **cadyka**, zbierali się na modlitwy, wspólne studiowanie i dla towarzystwa.

Talmud – zbiór praw żydowskich (→ **halacha**) i komentarzy (midraszy) do → **Tory**. Talmud składa się z Miszny (dotyczącej przestrzegania przykazań wywiedzionych z → **Tory**) i Gemary (zawierającej → **rabiniczne** interpretacje Miszny). Talmud powstał między III a V w. n.e. w Palestynie i Babilonii. Talmud Babiloński jest obszerniejszy i powszechniejszy niż Talmud Jerozolimski, powstały w Palestynie.

Tora – w wąskim znaczeniu to nazwa pierwszych pięciu ksiąg Biblii. Zwój Tory z wypisanym ręcznie tekstem Pięcioksięgu jest najświętszym obiektem judaizmu. W szerszym rozumieniu Tora oznacza całość nauczania religijnego i tradycji judaizmu, zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej.